

מסמך רקע בנושא:

**"הסדר הכבילה" של העובדים הזרים
בישראל וחלופות אפשריות**

מוגש לוועדה המיוחדת לנושא בעיית העובדים הזרים

כתיבה: מיכל טביביאן-מזרחי

אישור: ד"ר שירלי אברמי, מנהלת מחלקת מחקר

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

י"ט בסיוון תשס"ד

8 ביוני 2004

מסמך זה נכתב לקראת דיון בוועדה המיוחדת לנושא בעיית העובדים הזרים בנושא "הסדר הכבילה". במסמך מוצג הליך ההעסקה של עובדים זרים ובכלל זה "הסדר הכבילה", נמנים חסרונות ההסדר ומוצגות הצעות שהעלו מוסדות המדינה וארגונים חברתיים לפתרון הבעיה.

1. הליך ההעסקה של עובדים זרים

סעיף 1יג (א) לחוק עובדים זרים (איסור העסקה שלא כדין והבטחת תנאים הוגנים), התשנ"א-1991, קובע כי "לא יקבל אדם עובד זר לעבודה, אלא אם כן התיר הממונה בכתב את העסקתו של העובד הזר אצל אותו מעביד, ובהתאם לתנאי ההיתר". בהתאם לכך, העסקת עובדים זרים נעשית באמצעות היתרי העסקה פרטניים שמעניקה יחידת הסמך לעניין עובדים זרים שבמשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה למעסיקים בענפי הבנייה, החקלאות, התעשייה, השירותים והסיעוד. לכל מעסיק בענפים אלו ניתן היתר המפרט את מספר העובדים הזרים שהוא רשאי להעסיק,¹ ובאופן מקביל מוטבע בדרכונו של כל עובד זר אשר עובד כדין שם המעסיק שהוא רשאי לעבוד אצלו, ונאסר עליו לעבוד אצל כל מעסיק אחר, ובכלל זה מעסיק שמחזיק בהיתר העסקת עובדים זרים. תוצאתו של הסדר זה היא כבילת העובד הזר למעסיקו, זולת אם התיר משרד הפנים את מעברו לעבודה אצל מעסיק אחר.² למעשה, הסדר זה מתנה את זכותו של זר לעבוד בישראל בקשר בינו לבין המעסיק שהיתר העבודה של אותו זר הוקצה לו, וממילא הופקד בידיו גם היתר השהייה של אותו עובד זר בארץ. העובד אינו רשאי לעזוב את מעסיקו החוקי לטובת מעסיק אחר, ואם הוא עושה כן, היתר השהייה שלו מאבד את תוקפו.³

בשנת 2002 פרסם משרד הפנים "נוהל מעבר עובד ממעסיק למעסיק", שעל-פיו כל עובד זר אשר מסיבה כלשהי אינו עובד עם מעסיקו המקורי רשאי לפנות אל משרד הפנים ולבקש לעבוד אצל מעסיק אחר. עם קבלת פנייתו של עובד זר בבקשה לעבור למעסיק אחר בודקת הלשכה המשפטית של משרד הפנים אם יש בסיס לאישור הבקשה באופן עקרוני, ואם כן היא מנפיקה בעבורו אשרת תייר מסוג ב-2 (אשרת שהייה שאינה מאפשרת לו לעבוד) למשך חודש. במהלך אותו חודש על העובד למצוא מעסיק בעל היתר עבודה פנוי, שייגש עמו למשרד הפנים כדי שיוכל לקבל אשרת מסוג ב-1 (אשרת עבודה).⁴ לטענת ארגונים חברתיים שונים, על אף פרסום נוהל המעבר לא השתנתה המציאות של שוק העסקת העובדים הזרים, ו"הסדר הכבילה" ממשיך לחול.⁵

שיטת העסקתם של העובדים הזרים מכוונת להשיג פיקוח מרבי על מעבר הגבולות ועל פעילות העובדים הזרים בשוק העבודה. כדי למנוע את שהייתם הממושכת של עובדים זרים בארץ הם אינם מורשים לבוא לארץ עם בני-זוגם או עם משפחותיהם, ובתום תקופה מסוימת פגה אשרת השהייה שלהם והם מחויבים לחזור לארצותיהם. כמו כן, כדי להימנע מיצירת רושם של מחויבות כלפי העובדים הזרים, וכדי למנוע

¹ במצב הנוהג בישראל, יחסי עובד ומעביד נקשרים בין מעסיקיהם בפועל של העובדים הזרים לבין העובדים הזרים, ואילו חברות כוח-האדם המעורבות בהבאת העובדים לישראל ובתיווך עבודתם משמשות מתוכות בלבד, ואינן רשאיות להעסיק עובדים זרים.

² יעל אנדורן-ורמוס, סגנית הממונה על התקציבים במשרד האוצר, המלצות ביניים של הצוות הבין-משרדי לעניין זכינות להבאתם לישראל ולהעסקתם הזמנית של עובדים זרים – הימנעות מכבילת עובדים זרים למעסיקהם, מכתב לשר האוצר בנימין נתניהו ולשר התעשייה, המסחר והתעסוקה אהוד אולמרט, 29 בדצמבר 2003.

³ אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן, "עובדים זרים בישראל", מידע על שווינון 13, "מרכז אדוה", יוני 2003.

⁴ שם.

⁵ עתירה לבג"ץ 4542/02, "קו לעובד" ואחרים נגד ממשלת ישראל ואחרים, מתוך אתר האינטרנט של ארגון "קו לעובד", <http://www.kavlaoved.org.il/piskidin/4.html>, תאריך כניסה: 27 במאי 2004.

הגשת תביעות כלפי המדינה, נמנעת זו מהתערבות או מנטילת אחריות בכל הקשור להסדרת יחסי העבודה ולשמירה על זכויותיהם של עובדים אלה.⁶

2. חסרונות "הסדר הכבילה"

נפרט להלן את חסרונותיו של "הסדר הכבילה" לדעת אנשי אקדמיה, נציגי ארגונים חברתיים ונציגי המדינה:

1. **ההסדר מונע תחרות בשוק בין המעסיקים ויוצר מונופול בקרב מחזיקי ההיתרים** – "הסדר הכבילה" מפלה בין מעסיקים, שכן מכסות ההיתרים להבאת עובדים זרים מוענקות בעיקר לחברות הגדולות ולא למעסיקים קטנים.⁷
2. **ההסדר מונע את העלאת שכרם של העובדים הזרים לרמה תחרותית** – "הסדר הכבילה" גורם לשכר העובדים הזרים להיות נמוך מכפי שהיה בתנאי שוק תחרותי, משום שהוא מונע תחרות בין מעסיקים על שירותי העובדים הזרים.⁸
3. **ההסדר מגביר את תלות העובד הזר במעסיק** – בדרך כלל יחסים חוזיים שבין עובד למעביד אמורים לבטא מפגש רצונות חופשיים של הצדדים, שבו כל אחד מהצדדים יכול, בתנאי החוזה, להשתחרר מן ההתקשרות החוזית. ב"הסדר הכבילה" הופכים יחסים אלה ליחסים מעין קנייניים, שבהם האוטונומיה של העובד מוגבלת באופן משמעותי, ובאופן מעשי הוא אינו יכול להשתחרר ממרות מעבידו.⁹
4. **ההסדר מעודד ניצול של העובדים הזרים** – רווחיהם של המעסיקים מעבודת העובדים הזרים נובעים במידה רבה מניצולם ומקיפוח זכויותיהם. על-פי נתוני משרד העבודה בשנים 1997-1998, 68.5% מכלל העובדים הזרים שנבדקו קיבלו פחות משכר מינימום.¹⁰ היות ש"הסדר הכבילה" הופך את המעסיק לאחראי לתנאי עבודתו ומחייטו של העובד, הוא רשאי לקזז משכרו תשלומים שונים שקשורים לכאורה להוצאות מחייטו. כך, למשל, מעסיקים מסוימים דורשים מהעובדים הזרים תשלום שכר דירה ושירותי קרקע שאינם עומדים ביחס הולם לרמת הדיור והשירותים הניתנים בפועל.¹¹ כדי להבטיח "כבילה יעילה" של העובדים, חלק מהמעסיקים וחברות כוח-האדם המעניקות שירותים לעובדים זרים מפעילים מגוון אמצעים בלתי חוקיים, בהם החזקת דרכוני העובדים וניכוי חודשי משכרם לצורך "פיקדון" שיוחזר להם עם צאתם מהארץ (מכונה גם "ביטוח בריחה").¹²
5. **ההסדר יוצר "תעשייה" המתפרנסת מ"רווחי מכסה" ומפערי תיווך** – חברות כוח-האדם בארץ ובארצות המוצא של העובדים גובות דמי תיווך מהעובדים הזרים. חברות כוח-האדם בישראל דורשות מהעובדים להפקיד בידיהן דמי ערבות כדי להבטיח שהם לא יעזבו את מעסיקיהם המקוריים. לפי הערכה של הרשות לתכנון כוח-אדם במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, פער התיווך ברוטו שחברות

⁶ יוסי דהאן, "כבלי החוק של העובדים הזרים", משפט נוסף: כתב-עת לענייני משפט וחברה 1, 2001, עמ' 38-46.

⁷ ש.ם.

⁸ ש.ם.

⁹ ש.ם.

¹⁰ משרד מבקר המדינה, דוח שנתי 49, לשנת 1998.

¹¹ אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן, "עובדים זרים בישראל", מידע על שוויון 13, "מרכז אדוה", יוני 2003.

¹² יוסי דהאן, "כבלי החוק של העובדים הזרים", משפט נוסף: כתב-עת לענייני משפט וחברה 1, 2001, עמ' 38-46.

כוח-האדם נהנות ממנו מגיע ל-25% משכרו של עובד זר: כ-4.5 ש"ח לשעת עבודה.¹³ שכר העבודה הנמוך של העובדים הזרים וקביעת מכסות במספר קטן מזה שהמעסיקים היו רוצים להעסיק מעניקים למעסיקים שקיבלו היתרי העסקה "רווחי מכסה".¹⁴

6. **ההסדר מגדיל את מעגל העובדים הזרים שאין להם היתר** – ברגע שעובד זר עוזב את מעסיקו המקורי, המחזיק בהיתר העבודה שלו, שהייתו בארץ הופכת להיות לא חוקית. מנקודת ראותו של העובד הזר, הפיכתו ל"לא חוקי" עשויה להשתלם לו מבחינה כלכלית: בסקר שערכה הרשות לתכנון כוח-אדם נמצא כי עובדים שעברו מסטטוס של עובד עם היתר לסטטוס של עובד ללא היתר דיווחו על שיפור בשכרם ובתנאי העסקתם, אולם שיפור זה היה כרוך באי-יציבות תעסוקתית, בסכנה של היתפסות, מעצר וגירוש ובהעדר זכויות כגון חובת ביטוח בריאות מטעם המעסיק.¹⁵ עובד עלול להפוך לשוהה שלא כחוק גם כתוצאה ממעשה או ממחדל של המעביד, למשל כאשר המעביד ממשיך להעסיקו מעבר לתקופת האשרה בלי לדאוג מראש להארכת תוקפה, כאשר מעביד מורה לעובד לעבוד אצל מעסיק אחר בלי להסדיר זאת במשרד הפנים או כאשר מעביד מסיים את עבודתו של עובד לפני תום החוזה ואינו דואג להעברתו המוסדרת למעביד מורשה אחר.¹⁶

7. **ההסדר "מפריט" את האחריות המוטלת על המדינה לטפל בעובדים, ומעביר אותה לידי המעסיקים** – "ההסדר הכבילה" מטיל על המעסיקים את האחריות לבואם ולצאתם של העובדים הזרים. משרד הפנים, שמטיל על המעסיק התחייבות המלווה בתשלום ערבות כספית, מעביר למעשה את תפקיד הפיקוח על תנועותיהם של העובדים הזרים מן המדינה אל המעסיקים.¹⁷ יתירה מזאת, משמעותו של "ההסדר הכבילה" אינה רק מניעת ניידותו של העובד, אלא גם הפקדת האחריות לזכויותיו, כעובד וכאדם, לשירותי רווחה, בריאות ועוד, בידי מעסיקו. במובן זה, "ההסדר הכבילה" ממחיש את הנסיגה המכוונת של המדינה מפיקוח על תהליכי השוק, הבאה לידי ביטוי בהעדר פיקוח על המעסיקים, בהענשת עובדים במקום הענשת מעסיקהם ועוד.¹⁸

¹³ אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן, "עובדים זרים בישראל", מידע על שוויון 13, "מרכז אדוה", יוני 2003.

¹⁴ משרד מבקר המדינה, דוח שנתי 49, לשנת 1998.

¹⁵ אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן, "עובדים זרים בישראל", מידע על שוויון 13, "מרכז אדוה", יוני 2003.

¹⁶ האגודה לזכויות האזרח בישראל, "קו לעובד", המרכז לסיוע משפטי בזכויות האזרח, נייר עמדה בנושא כבילת העובדים הזרים, הוגש לוועדה הבין-משרדית בנושא כבילת העובד הזר למעביד, 4 בדצמבר 2000.

¹⁷ יוסי דהאן, "כבלי החוק של העובדים הזרים", **משפט נוסף: כתב-עת לענייני משפט וחברה** 1, 2001, עמ' 38-46.

¹⁸ אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן, "עובדים זרים בישראל", מידע על שוויון 13, "מרכז אדוה", יוני 2003.

3. הצעות לפתרון בעיית הכבילה

להלן שלוש הצעות שהעלו מוסדות המדינה וארגונים חברתיים במהלך השנים, ובהן חלופות ל"הסדר הכבילה" הנוכחי.

3.1. הצעת הצוות הבין-משרדי

ב-30 באפריל 2002 מינה שר האוצר צוות בין-משרדי לעניין זכויות להבאתם לארץ ולהעסקתם הזמנית של עובדים זרים. לצוות מונו עשרה חברים ממשרד האוצר, ממשרד העבודה, משירות התעסוקה וממשרד המשפטים, ובראשו עמדה סגנית הממונה על התקציבים, הגב' יעל אנדורן-ורמוס.

בהמלצות הביניים של הצוות, שהוגשו לשר האוצר,¹⁹ מוצגת עמדת הצוות, שלפיה יש להפסיק את שיטת מתן היתרי ההעסקה הפרטניים למעבידים ולקבוע רק את המכסה הכללית של העובדים הזרים שיועסקו בארץ בכל ענף.

המלצתו העיקרית של הצוות היא להחליף את השיטה של מתן היתרי ההעסקה הפרטניים למעבידים בהקצאת רשיונות לחברות כוח-אדם, שבינן ובין העובדים הזרים יתקיימו יחסי עובד-מעביד.²⁰ העסקתם בפועל של העובדים הזרים תוכל להיעשות אצל כל מעסיק בענף שבו תפעל חברת כוח-האדם המעסיקה את העובדים, וכל מעסיק בפועל יוכל לשכור את שירותיהם של עובדים זרים, בכל מספר שיחפץ, כל עוד הוא נכון לשאת בעלות הכרוכה בכך.

חברות כוח-האדם שיעסיקו את העובדים הזרים יהיו אחראיות לתשלום שכרם ולמתן כל התנאים לפי דין ולפי תנאים נוספים שיקבעו לעניין זה, ויעמידו את הערבויות הנדרשות לשם כך. חברות כוח-האדם האמורות יהיו אחראיות גם לתשלום כל האגרות וההיטלים המוטלים בהעסקת עובדים זרים. כדי לתמרץ את מעסיקי העובדים הזרים לשמור על זכויות העובדים ולשלם להם שכר עבודה ראוי, המליץ הצוות לאפשר לעובדים לדרוש לעבור ממעסיק בפועל למעסיק אחר, ולדרוש לעבור מעבודה בעבור חברת כוח-אדם בעלת רשיון לחברה אחרת, כפוף למתן הודעה מוקדמת בתוך פרק זמן סביר.

הצוות הבין-משרדי דן באפשרות לבטל באופן מוחלט את הכבילה ולאפשר לעובדים לעבוד ישירות אצל המעסיקים בפועל ולא אצל תאגידי מורשים, אולם הגיע למסקנה כי מתן חופש מוחלט לעובדים הזרים לעבור ממעסיק למעסיק לא יביא בהכרח להגדלת עלות העסקתם של עובדים זרים ולהפחתת ניצולם, שכן העובד הזר, כעובד בלתי מאורגן הפועל בסביבה שאינה סביבתו הטבעית, לא יוכל לדרוש מחיר גבוה תמורת כוח העבודה שלו, ותנאי תחרות מלאים לא יבטיחו לו תנאי עבודה הולמים.

הצוות הדגיש כי יש הבדל של ממש בין הענפים השונים שבהם מועסקים עובדים זרים, ומכאן שבהמלצותיו עשויה להיכלל המלצה שלא להחיל את ההסדר באופן מיידי בכל הענפים, אלא להחילו

¹⁹ יעל אנדורן-ורמוס, סגנית הממונה על התקציבים במשרד האוצר, המלצות ביניים של הצוות הבין-משרדי לעניין זכויות להבאתם לישראל ולהעסקתם הזמנית של עובדים זרים – הימנעות מכבילת עובדים זרים למעסיקהם, מכתב לשר האוצר בנימין נתניהו ולשר התעשייה, המסחר והתעסוקה אהוד אולמרט, 29 בדצמבר 2003.

²⁰ הממונה על ענייני בג"צים בפרקליטות המדינה, תגובה מטעם משיבים 1-3 לבקשה לצו ביניים בבג"ץ 4542/02, "קו לעובד" ואחרים נגד ממשלת ישראל ואחרים, 29 באפריל 2004.

בשינויים המתחייבים בענף מסוים. המטרה המוצהרת של הצוות הבין-משרדי היא הפעלת השיטה האמורה כבר בתחילת שנת 2005.²¹

3.2. הצעת בנק ישראל

על-פי המלצת המדיניות של בנק ישראל מ-18 בדצמבר 2000, "יש לשנות את שיטת האישורים לעובדים זרים ובמקום לתת את האישור למעסיק, לתת אותו במישרין לעובד, שכן צמידות זו למעסיק יחיד מאפשרת תשלום שכר לא תחרותי והעסקה בתנאים בלתי סבירים". לפי המלצות בנק ישראל, יכולתם של עובדים זרים לעבור ממעסיק אחד למשנהו תתרום להעלאת שכרם ולקירובו לרמה תחרותית. זאת ועוד, הקטנת מספר העובדים שתנבע מצעדים אלה תתרום להגדלת תעסוקת הישראלים.²²

3.3. הצעת ארגונים חברתיים

האגודה לזכויות האזרח, מוקד סיוע לעובדים זרים, "קו לעובד" והתוכנית למשפט ולחברה באוניברסיטת תל-אביב הגישו בינואר 2002 הצעת רפורמה במדיניות הכבילה של העובדים הזרים.²³ לפי ארגונים אלו יש לבטל את "הסדר הכבילה" הקיים ולהפעיל מדיניות המושתתת על ארבעת המרכיבים האלה:

1. רשיון העובד הזר לא יהיה מותנה בעבודה אצל מעסיק מסוים אלא מוגבל לתקופה ולענף.
 2. העובד הזר יהיה רשאי לעזוב את מעבידו ולעבור למעביד אחר, באותו ענף, כפוף למתן הודעה מוקדמת כמקובל ("כבילה ענפית").
 3. כל מעסיק בענף שנקבע כי יש בו צורך בעובדים זרים יהיה רשאי להעסיק עובדים זרים. ההיתר יותנה בהעסקה בפועל של עובדים.
 4. יוקם מרשם עובדים זרים שייכללו בו תמונת העובד, מקום עבודתו וכתובת מגוריו. היתר העסקת עובד זר יותנה בעדכון המרשם. כך יתאפשר פיקוח על מספרם ועל מקומם של העובדים הזרים.
- הסדר זה יעניק לעובדים אישור עבודה בענף מסוים, ולמעבידים לא תהיה מכסת אשרות להעסקת עובדים זרים, אלא לענף כולו. לטענת הארגונים, מצב זה יביא לשיפור כוח המיקוח של העובדים הזרים ויבטיח כי הם יזכו לתנאי עבודה מינימליים השומרים על כבודם האנושי. נוסף על כך, הכבילה הענפית תפתח את שוק העסקת העובדים הזרים לפני כל המעסיקים באותו ענף, ותסייע בהקטנת מספר העובדים הזרים הנמצאים בישראל בלא אישור.

²¹ הממונה על ענייני בג"צים בפרקליטות המדינה, תגובה מטעם משיבים 1–3 לבקשה לצו ביניים בבג"ץ 4542/02, "קו לעובד" ואחרים נגד ממשלת ישראל ואחרים, 29 באפריל 2004.

²² בנק ישראל, "עובדים זרים בישראל", 18 בדצמבר 2000, מתוך אתר האינטרנט, <http://www.bankisrael.gov.il/press/msgs/977134290/001218a.htm>, תאריך כניסה: 3 ביוני 2004.

²³ האגודה לזכויות האזרח, מוקד סיוע לעובדים זרים, "קו לעובד" והתוכנית למשפט וחברה, נוהלי החלפת מעסיק לעובד זר – ביטול הכבילה מכתב לשר העבודה והרווחה ולשר הפנים, 1 בינואר 2002.

4. מבט בין-לאומי

בשנת 2003 ערך ארגון העבודה העולמי סקר בין-לאומי בנושא הגירת עבודה.²⁴ מטרת הסקר היתה השגת המידע המעודכן ביותר על הדרכים שבהן הגירת עבודה והטיפול במהגרי עבודה מוסדרים בחקיקה, במדיניות ובנוהלי עבודה במדינות העולם. הסקר התבסס על תשובות שהתקבלו מ-90 מדינות. מדינת ישראל לא השתתפה בסקר זה.

אחת השאלות שהוצגו בסקר היא: האם מוטלות מגבלות כלשהן על הניידות התעסוקתית של מהגרי עבודה?

מתוך 90 המדינות אשר נענו לסקר, 19 מדינות השיבו כי מעבר בין מעסיקים אינו אפשרי בשום תנאי. לעומת זאת, מתוצאות הסקר אפשר להבין כי רוב המדינות מאפשרות מעבר בין מעסיקים בתנאים מסוימים: רובן דורשות אישור מוקדם של הרשות המוסמכת, במקצתן המעבר בין מעסיקים מותר רק בתוך אותו ענף ומקצתן מתנות את המעבר בין מעסיקים בכמה שנות עבודה חוקיות.²⁵

²⁴ International Labour Office, "Towards a fair deal for migrant workers in the global economy", 2004, in: <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc92/pdf/rep-vi.pdf>. תאריך כניסה: 2 ביוני 2004.

²⁵ הסקר בנוי משאלות שעל כל אחת מהן שלוש אפשרויות תשובה, בהן האפשרות שלא לענות על השאלה. על חלק מן השאלות בנושא הניידות התעסוקתית של מהגרי עבודה בחרו מדינות לא מעטות שלא לענות, ומשום כך הצגת הנתונים שנתקבלו עלולה לחטוא למציאות. בסייג זה, וכדי להשלים את התמונה, נציין כי 62 מדינות ענו כי מעבר של מהגרי עבודה בין מעסיקים מותר באישור מוקדם של הרשות המוסמכת, 19 מדינות ענו כי מעבר של מהגרי עבודה בין מעסיקים מותר באותו ענף בלבד, ו-19 מדינות ענו כי מעבר בין מעסיקים מותר רק לאחר כמה שנות עבודה חוקיות.

5. מקורות

אנדורן-ורמוס יעל, סגנית הממונה על התקציבים, המלצות ביניים של הצוות הבין-משרדי לעניין זכויות להבאתם לישראל ולהעסקתם הזמנית של עובדים זרים – הימנעות מכבילת עובדים זרים למעסיקהם, מכתב לשר האוצר בנימין נתניהו ולשר התעשייה, המסחר והתעסוקה אהוד אולמרט, 29 בדצמבר 2003.

בנק ישראל, "עובדים זרים בישראל", 18 בדצמבר 2000, מתוך אתר האינטרנט, <http://www.bankisrael.gov.il/press/messages/977134290/001218a.htm>, תאריך כניסה: 3 ביוני 2004. דהאן יוסי, "כבלי החוק של העובדים הזרים", משפט נוסף: כתב עת לענייני משפט וחברה 1, 2001, עמ' 38–46.

האגודה לזכויות האזרח, מוקד סיוע לעובדים זרים, "קו לעובד" והתוכנית למשפט וחברה, נוהלי החלפת מעסיק לעובד זר – ביטול הכבילה, מכתב לשר העבודה והרווחה ולשר הפנים, 1 בינואר 2002.

האגודה לזכויות האזרח בישראל, "קו לעובד", המרכז לסיוע משפטי בזכויות האזרח, נייר עמדה בנושא כבילת העובדים הזרים, הוגש לוועדה הבין-משרדית בנושא כבילת העובד הזר למעביד, 4 בדצמבר 2000. משרד מבקר המדינה, דוח שנת 49, לשנת 1998.

"קו לעובד", עתירה לבג"ץ 4542/02, "קו לעובד" ואחרים נגד מדינת ישראל ואחרים, מתוך אתר האינטרנט, <http://www.kavlaoved.org.il/piskidin/4.html>, תאריך כניסה: 27 במאי 2004.

קמפ אדריאנה ורייכמן רבקה, "עובדים זרים בישראל", מידע על שוויון 13, "מרכז אדוה", יוני 2003. הממונה על הבג"צים בפרקליטות המדינה, תגובה מטעם משיבים 1–3 לבקשה לצו ביניים בבג"ץ 4542/02, "קו לעובד" ואחרים נגד ממשלת ישראל ואחרים, 29 באפריל 2004.

International Labour Office, "Towards a fair deal for migrant workers in the global economy", 2004, in: <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc92/pdf/rep-vi.pdf>, תאריך כניסה: 2 ביוני 2004.